

ECUADOR RUNAKUNAPAK KISHPIRIY MASHAYPI AYLLULLAKTAKUNAPI LLANKAK YACHACHIKKUNA (1940–1980)

*LOS MAESTROS RURALES EN LOS PROCESOS DE REIVINDICACIÓN
INDÍGENA EN EL ECUADOR (1940–1980)*

*RURAL TEACHERS IN THE INDIGENOUS CLAIMS PROCESSES
IN ECUADOR (1940–1980)*

UCHILLACHISHKA YUYAY

Kay killkaka, imashina runakunapak kishpiriy mashkaypi, ayllullaktakunapi yachachikkuna yanapashkamantami rikuchin. Kay killkata rurankapakka runa ayllullaktakunapi, yuyakkunawan rimanakushpa pallascha yuyaykunawanmi rurashka kan. Kallaripika runakunapak ñawpa lla-ki kawsaymanta, katika ñawpa punchakunapi imashina yachana wasikuna kashkamanta, runakunapak muskuykunamanta, yachachikkuna imallata rurashkamantapashmi riman. Kay killkawanka Tayta Carlos Loza yachachiktami killkakka, ashkata yupaychan.

Uchilla rimaykuna: yachachikkuna, yachana wasikuna, runakuna.

RESUMEN

El artículo analiza el aporte de las maestras y maestros rurales a los procesos de reivindicación de los indígenas en el Ecuador, desde el acercamiento etnográfico a las comunidades indígenas de Chimborazo y al testimonio de los adultos mayores. De entrada, describe la situación social de los indígenas en la época correspondiente a las décadas de 1940–1980, seguidamente, señala la creación de las escuelas rurales y el aporte de los docentes a las organizaciones de bases indígenas. El propósito del presente artículo es rendir homenaje al maestro chimboracense, Carlos Loza, con ocasión de su jubilación de la Universidad Nacional de Chimborazo.

Palabras clave: maestros, escuelas, indígenas.

ABSTRACT

The article analyzed the contribution of rural teachers to the processes of vindication of the indigenous people in Ecuador. Starting from the ethnographic approach to the indigenous communities of Chimborazo and to the testimony of the elderly. From the outset, it described the social situation of the indigenous people in the era corresponding to the 1940s -1980s, then points out the creation of rural schools and the contribution of teachers to indigenous base organizations. The purpose of this article was to pay tribute to the chimboracense teacher, Carlos Loza, on the occasion of his retirement from the National University of Chimborazo.

Keywords: teachers, schools, indigenous.

Luis Alberto Tuaza Castro

ltuaza@unach.edu.ec

Universidad Nacional de Chimborazo, Ecuador

KALLARI RIKSICHIY

Kay ishkay waranka chunka pusak watapimi, Chimborazo hatun yachana wasi, yachachinakunamanta yachana ukuta pushak, Tayta Carlos Loza, paypak llankayta tukuchikun. Tayta Carloska, Sangolquí, Pichincha, diciembre ishkay chunka puncha, waranka iskun patsak, chusku chunka kanchis watapimi wacharirka. Shinapish, uchillamantami Peltetec ayllullakta, Pungalá, Chimborazopi paypak yayamamawan kawsarka. Kay ayllullaktapimi, runakunata riksirka, kuyarka, paykunawan kawsarka, yacharkapash. Kay killkaytaka, Tayta Carlos Loza yachachikta yuyarishpa, yupaychashpapishmi, tukuy shunkuwan killkani. Kay killkapika runakunapak kishpirita mashkaykunapi, imashina ayllullaktakunapi yachachikkuna llankashkamantami rimakkrini.

IMASHINA KAY KILLKATA RURASHKAMANTA

Kay killkapi churashka yuyaykunaka, ayllullaktakunapi kawsak yuyakkunawan rimanakushka yuyaykunata pallaszkami kan. Runakunapak kawsaypika, yuyakkunawan rimanaka ashkatami mutsuririn. Kichwa, runa shimipika, ña jatun warmikunata, runakunataka mana ruku, paya ninkunachu (Cordero 1955). Castellano, rimaypika ruku, abuela, abuelo ninkunami. Kichwapika, ña pukushka runakunata, warmikunataka “yuyak” ninkunami. Mishu shimipi churakpika, yuyakka, sabiduría, yuyaymantami shamun. Kunan punchakunakamami, ayllullaktakunapika, pipash yuyakkunawan imata rurankapakpash rimanakunata yachankuna. Yachaykunapi, shinallatak ayllullaktakunapi imashina kawsashkata rikuchinkapakka kunan puncha killkaykunapish, ñawpa yuyakkuna rimashkakunamantami pallaszkan (Illicachi, Maldonado y Jara 2017; Tuaza 2017; Yépez 2015; Guamán 2006). Chaymantami kay killkata rurankapakka ay-

llullakta yuyakkunawan rimashkani, paykunapak yuyaykunata hapishkani. Kay yuyaykunatami rikuchishsha nipani.

Shinallatak ñawpa kawsayta rikunkapak, rikuchinkapakka, ñawpa kawsaymanta rimak runakunaka, kamukunapi killkashkakunata hapishpallami yachachik, rikuchikkuna karka. Paykunaka, maypika shimillawan rimashkataka “mana allichu, chayka hawa rimaykunallami” nikkunami karka. Imapish killkashkatatak, pankakunapi churashkatatak allí kashkatami yuyakkuna karka. Chay ñawpa kawsaymanta killkak runakunaka, ñawpa kawsaymanta killkashpaka, imashina karu llaktakunamanta shamuk runakuna, runakunata mishashkamantami killkankuna. Kashna killkashpaka, runakunata kunkarinkuna, runakunapak yuyaykunata, kawsayta pakankuna, maypika mana yachanmanpish yuyakkuna. Franciamanta, hatun yachak, tayta Paul Ricoeurpak (2000) yuyaykunata hapishpa nini, ñawpa kawsayka mana kamukunapi, killkakunapi, hatun rikuykunallapichu kan. Kawsayka killkata, yupaytapishmi mishan. Imashinatatak, kawsayka tukuy killkakunallapi kankari. Chaymantami, ñawpa yuyakkunata, killkamanta ashata karuyashpa, yuyakkunata tapushpa riksina kanchik.

Yuyakkunawan rimakpika, ashka imashina ñawpa kawsay kashkami yacharin. Imashina llakikunata mishashkatapish riksi tukunchik. Imashina ayllullakta wiñarishkatapash yachay tukunchik. Pi runakunalla, ima tantarikuna yanapashkatapash riksi tukunchik. Yuyakkunaka kamukunatapash yallimi wawakunaman, ayllukunaman yachachinkuna. Kunan punchakunapash, yuyakkunapak yuyaykunata hapishpa, shuktak yachaykunawan shimpapurashpapashmi ashtawan yachay tukunchik, kishpirinapak mushuk ñankunatapash paskashpa ri tukunchik.

América Latina markapipash, tawka yachak runakuna, warmikunami, yuyakkunawan rimana, yachana kashkamantaka rimankuna (de Santos 2011; Walsh 2007). Chashnallami, karu llaktamanta shamushka yuyaykunamanta llukshi tukunchik, saruk yuyaykunata anchuchi tukunchik. Ñukanchik warmikunapak, runakunapak yuyaykunata riksichi

tukunchik. May llaktakunapika, runakunapak kawsayta kunkarikuchik. Mishukunapak kawsaylla allí kashkata rikunchik. Llaki kawsaymanta, pantachishka kawsaymanta llukshinkapakka, kikin yuyaykunata, ñawpa kawsayta yuyarishpallami ñawpakman ri tukunchik.

Shuk ayllullaktaka, paypak ñawpa kawsayta kunkarishpaka, mana ñawpakman ritukunchu. Karumanta shamushka yachaykuna, yuyaykunaka ñukanchik runakunapak kawsaytaka tukuchinata, anchuchinatapashmi munan. Yachana wasikunapi, hatun yachana wasikunapipash, runakunapak kawsaymantaka mana yachachinkunachu. Chaymantami

Runakunaka hacienda ukukunapi, mana ima kullkita hapishpa, wasipunkukunapi kawsashkamantami, yankalla llankakkuna karka (Tuaza 2016). Gramapampamanta, María Farez mamaka, “ñukanchikka llakita apukunata sirvishpa, paykunapak munayta, wasi punkupi kawsashkamantallami yanka llankashpa kawsak karkanchik. Ima kullkita mama kukkunachu karka. Ashtawanpash waktakkuna, makakkuna, llukshichishpashmi kachakkuna karka” (12.03.12 rik-sichishka) ninmi. Maypika runakunapak kikin allpakunatami hacienda apukunaka kichukkuna karka, ñawi, ñawi shuwakkuna karka. Tayta Carlos Loza kaytami yuyarin:

RUNAKUNAPAK LLAKI KAWSAYMANTA

Waranka iskun patsak, chusku chunka watakunapika Ecuador, Chimborazo runakunapakka, llaki kawsaymi karka. Kiti apukuna umashka, shuwashka, hacienda apukuna makashka, maypika wañuchishkami karkakuna. Vishuk San Francisco ayllullaktamanta mama María Marcatomaka kashnami willan:

Ñuka uchilla kashpaka, ashka hatun llakitami rikurkani. Ñuka mama Juana Roldán, Santos Leopoldo Cabezas apupak hacienda ukupi wasikamami karka. Shuk punchaka, chay apuka, paypak mayordomo runata, wampralla warmikunata mashkachunmi kacharka. Wamprakunataka, yaya-mama wakakupimi kichumushpa, apu llakichichun, mayordomo mishuka apamurka. Apuka warmi wawakunata llakichishka washka ñuka mamatami paypak ulluta mayllachun mañarka. Ñuka mamataka, ñawpa punchakunamantami kay llaki llankaypi milli apuka churashka karka. Llakita wawakunata llakichikta rikushpaka, ñuka mamaka uchutami ullupi churarka. Ñukata makimanta hapishpami, kallpashpa, yaya Ambrosio Lasso pushakman willakrirka. Chashnami Galtipika Chukira hatun makanakuy hatarirka (Tuaza 2017:179).

Peltetec ayllullaktapika, Gallegos hacienda allpayuk runaka, runakunata makashpa, wañuchishka hawami paykunapak allpakunata kichurka. Maymi tractor yapushka allpataka hawalla kichurkallami. Ñuka ayllukunatapashmi Gallegos apuka sumak pampakunata, kinrikunata kichushka karka. Uni watakunatami runakunapash, wakcha mishukunapash Gallegos apuwan allpamanta piñanakuypi yaykushpa kipukamayukkunapakpimakanakurkanchik (17.03.18, riksichishka).

Imashina hacienda allpayukkuna llakichikpipish, runakunaka imanata mana ni tukurkakunachu. Piman imata mana willay tukurkakunachu. Mishukuna makakpi, rimakpi, kichukpi, wañuchikpipash imata mana ruray tukurkakunachu. Chay punchakunapika, pi mana paykunataka yanapakkunachu karka. Chay punchakunaka runakunata llakichinkapakka, kitillikunapika, cura párroco, teniente político, hacienda allpayukunapishmi tanta llankakkuna karka, rinrinchirikkuna karka, tantalla llakichikkunapash karka” (Casagrande y Piper 1969). Ima kachun, ima tiyachun, pi imata nikpipash, runakunaka mana piman willay tukurkakunachu. Maykan hatun pushakkunaman willasha nikpipash, apukuna, mishukunaka manatak willachun sakikkunachu karka. Wakin runakuna ima llakikunata willakpika, pi mana iñikchu karka. Runakunataka, “wampraku-

na, imata mana yachakkuna, pantarikkuna, muspakuna, pipash pantachinalla, llakichinalla” (Lyons 2016:60) nishpami mana ñikkuna karka. Runakunaka wawakunallami, imatapash mana hamuntankunachu nishka yuyayka, España América allpata shuway kallari punchakunamantami shamun. Europa llaktakunamanta shamuk runakunapak yuyaypika, wawakunapash, warmikunapash, runakunapash uchilla wawakuna shina nishkami kakkuna karka (Adorno 1988). Paykuna wawakuna shina kashkamantaka, yurak, kari runa pushana kashkatami yuyakkuna karka. Kay yuyaykunamanta, wakin kitikunapi kawsak warmikunaka karipak apellido churashkatami churarikkuna karka. Wañushka katipish kusapak apellido kashkata churashpa katikkuna karka. Runakunapish, paykunapak apukunapak apellido shutikunata hapikkuna, chay apupak runami kanchik ninakunatapashmi yacharkakuna. Shuk ñawpa takipika ninmi, “Gallegos runami kani, ah carambas. Pitapish mana manchani, ah carambas”, nishpami Cordovés apupak runakunawan, Dávalos apupak runakunawan makanakuk karkakuna.

Maykan pushakkuna runa ayllullaktata wiñachikupipash, kitillapi kawsak runakuna, pushakkuna, apukunaka manatak sakikkunachu karka. Ayllullaktata wiñachik runakunataka “comunistas” nishpami shutichirkakuna. Hatun Columbemanta, ñawpa pushak tayta Manuel Agualsacaca kashnami nin: “ñawpa hacienda allpayukkuna, mishukunaka runakuna tantarichunka manatak sakirkakunachun. “Comunistas” kankichik nishpami huchachikkuna karka. Shinapish, ñukanchikka mana comunistas karkanchichu, ashtawanpish comunidad runakunami karkanchik” (12.03.12, riksichishka).

Runakuna, apukunata, mishukunata manchashpa ama ayllullaktakunata wiñachichun, hacienda allpakunata ama kichuchunka, tukuy manchaykunatami churakkuna karka. Guamote, Santa Teresita ayllullaktamanta, tayta Ramón Carguachi kashnami nin, “ñawpa, manarak reforma agraria shamukpi, hawa Yakupampapika, tayta Basilio Yasacami, runakunata tantachi kallariyka. Chayta Totorillas hacienda apu Pablo Tur de Koss

yachashpaka, wasita rupachishpami, llakita llukshichishpa kacharka. Chashna llukshichishpa kachanamanta, shuktak runakunaka imata mana ruray tukurkakunachu” (13.12.12, rikuchishka).

Maykan yachana wasipi yachanaman risha nikpipash, “runakunaka mana yachanachu kan, killkata yachashpaka killa tukunka, shuwa tukunka, hillu tukunka” nishpami harkakkuna karka. Pi karu llaktapi llankak rikpipash, “chay runaka milli yuyayta apamun, unkuykunata apamunka, warmita, wawata sakinka” nishpami harkak karkakuna (Lentz 1986). Pi allí sañu wasita shayachikpipish, “riki chay runaka, runa kawsayta sakikun, runakunapakka uksha wasillami kana kan” ninakushpami manchachikkuna karka. Wakin runakuna mishu shimipi rimay kallarikipipash, “mana allí riman, tsala tukukun, tiapata riman”, nishpami llakichikkuna karka (Burgos 1997). Calpi, Moyamanta, Tayta Pedro Shisha, ninmi, “ñukaka Misión Andina yanapakpika, shuk sumak sañu wasitami rurarkani. Chayta rikushpaka shuktak runakunaka, Calpi mishukuna yachachishka, ñukataka shuwa, may karu runakunapak kullkiwan wasichin, hatun tukun nishpami washa kamikukllakuna (20.03.12, riksichishka).

Maypika runakunawan, mishukunawan mana tantarina kashkatapashmi rikuchikkuna karka. Manchachinkapakka “wañuy pachapipish mana tantachu kana kan” nikkunami karka. Columbe, Cicalpa, Cajabamba cementario pampakunapash, mana tukuypakchu karka, shikanyachishkami karka. Columbe kitipika, cementerio yaykunllaka mishukunapak, chawpika runa kullki charikkunapak, católico runakunapakpishmi karka. Chaynakman rumi, kinri allpaka “hereje”, “comunista” nishka runakunata pampanapakmi karka. Cicalpa, Cajabamba kitikunapika allí kuchu allpaka mishukunata pampanapak, yanka kuchu allpaka runakunata pampanapakmi karka. Kunankamami, chashnallatak runakunapash, mishukunapash chay cementerio pampakunapika pampashka kankuna. ¿Pitak hereje nishkapash, comunista nishkapash karka? Llaki runakunapak kawsayta rikushpami, wakin runaku-

naka, Estado Unidos hatun mamallaktaman-ta, evangelio willakkunawan tantarishpa evangélico tukurkakuna, paykunatami mishukunaka “hereje” nikkuna karka (Guamán 2006). Shinallatak allpamanta, kishpirimanta rimak, tantarik, mashkak runakunatami, mishukunaka “comunistas” nikkuna karka. Kay tukuy llakikunamantaka, runakunaka tantanakuykunata wiñachishpa, ayllullaktakunata shayachishpa, yanapakkunata mashkashpa, yachana wasikunata rurashpami, kishpiriyta mashkay kallarikakuna. Chismautemanta, Francisco Alvarez taytaka “ñukanchik kishpirika mana hawallachu karka, ashka llakitami aparkanchik, maypika makashka, piñashkami karkanchik ninmi. Ari, piñaykunata, llakikunataka asha, ashami mishashpa rirkakuna.

CHAY PACHA YACHANA WASIKUNAMANTA

Chay punchakunaka, ayllullaktakunapika mana yachana wasikunaka tiyarkachu. Yachaykunaka, yachana wasikunapash mishukunapaklla kashtami runakunapash yuyarkakuna. Runakunapakka wiwakuna michina, murukuna tarpuna kashkallatami yuyakkuna karka. Warmi wawakuna imatata, “kankunapakka yanuna, wiwakuna michinallatami yachana kankichik” nishpami yayamamakunapash nik karkakuna. Shinapash mana hacienda ukupi kak, wakin ayllullaktakunapika runakunaka yachanatami munarkakuna. Killkakatinata, killkanata yachashpa kishpirina kashkatami yuyarkakuna. Wakin taytamamakunapash, “ñukallami mana killkanata yachasha, ñuka wawakunaka killkanata yachanka, yachana wasiman rinka”, nishpami, wawakunata yachana wasikunaman kachakkuna karka. San Juan, Guabuk ayllullaktamanta, mama Petrona Atika kashnami yuyarin, “ñuka yayamamata ashtatami yupaychani. Paykunami mishukuna, wakin runakuna ama yachana wasipi churaychikchu” nikukpi, ñukataka

yachanapi churarka. Paykunamantami killkata yacharkani, Misión Andina tantanakupi hampinata yachanaman yaykurkani. Katika Riobamba hatun hampina wasipipash llankarkani. Kunanka ña llankayta sakirkani, shinapash yachaykunamantami kunankama kawsani” (16.07.14, riksichishka).

Runa wawakuna killkata yachachun nishpami, Riobamba kuchulla ayllullaktakunapika, ña, waranka, iskun patsak, chusku chunka watakunapi yachana wasikunata wiñachirakuna. San Andrés Calshi, Pulingui, Bat-sacun ayllullaktakunapi yachana wasikuna wiñarirka. Calpi Nitiluisapi, San Vicente ayllullaktapi, Moya ayllullaktapi shinallatak yachana wasikunaka wiñarirka. Pisillu, La Chimba, Muyurku ayllullaktakunapipash, mama Dolores Cacuango, Quitomanta, yachachik mama María Luisa Gómez de la Torre yanapaywan wachana wasikunata wiñachirka (Rodas 2005). Runa ayllullaktakunapi yachana wasikuna wiñachunka, waranka, iskun chunka, chusku chunka watapi Páztcuaro hatun América Latina pushakuna tantanakupimi, “runakunata yanapana kanchik, ayllullaktakunapi yachana wasikuna tiyachun llankanakanchik” (Pineda 2012:10), nirkakuna. Kay yachana wasikunaka, runa ayllullaktakunapi, “kawsayta, kullkita, llankayta, mirachina kashkatami yuyarkakuna” (Bassls 1978:49). “Yachaykunawanka, runakunapak wawakunaka mana wañunka, allí mikuy, allí churay tiyanka, kullki miranka, unkuykunata mishankakuna. Wiwakunatapash allita mirachinkakuna, murukunatapash sumakta pukuchinkakuna, mamallaktawanpash runakunaka tantanakunkakunami” (Pineda 2012:10-11) nikkunami karka. “Españamanta shamushka runakunaka, runakuna wiñanata harkarkakunami, runakunapak kikin pachakamakwan kawsanata kichurkakuna, yanapaykunata urmachirkakuna, shuktak manapash riksishka kamachikunata wiñachirkakuna” (Bassols 1978:51). Kay tukuy llakikunataka, yachayllawan tukuchina kashkatami, Páztcuaro, México mamallaktapi tantanakushka pushakkunaka yuyarkakuna.

Páztcuaro tukuy América Latina kamakunapak hatun tantanakuy runakunapak yacha-

na wasikunata shayachina, runakunapak yachana wasikunata charinami kanchik nishka hawapish, yachana wasikunata wiñachinapakka, Ecuador mamallaktaka mana kullkita runakunaman kurkachu. Runakunallatakmi, paykunapak kari wawakuna yachana wasipi yachashkamanta, yachachikkunamanka ishkay sucre kullkikunata, killanta kukkuna karka. Kullkita mana charik runakunapak kari wawakuna, shinallatak warmi wawakuna mana yachana wasikunaman rikkunachu karka. Rumicruz ayllullaktamanta tayta Andrés Toazaka kashnami nirka, “ñukaka wawa kashpaka karu llaktapimi yachana wasipi yachanaman rik karkani. Kallaripika Calshiman, katika San Vicente ayllullaktamanmi yachanamanka rik karkani. Mikuy mana mikuyumi purik karkani. Yachashkamantaka ishkay sucre kullkikunatami yachachikman killanta kuk karkanchik. Ña kullki mana tiyakpika, chawpi yachayllamantami ñuka yayamamaka anchuchiwarka, chaymantami mana yachayta tukuy tukuchirكاني” (16.09.07, riksichishka).

Ecuador mamallakta yachaykunata kammakuna mana runakunapak wachana wasikunata rurankapak kullkita kukpika, runakunallatakmi paykunapak yachana wasikunataka rurakkuna karka. Nitiluisa ayllullaktapika, pushak, tayta Pedro Celestino Paucarka yachana wasita wiñachinapakka, paypak kikin uksha wasitami kurka. Querak, Cacha ayllullaktapika, tayta Leandro Cefla pushakka Pachakamakta yuyarina wasitami yachana wasita rurarka. Moya ayllullaktapika, Tayta Esteban Miñeraja pushakkaka paypak allpatami yachana wasita shayachinapak, chay llakta runakunaman kurka. Pulingui, ayllullaktapipash, Tayta Hilario Pacheco, shuktak ayllukunawan tantanakushpami, paykunapak allpakunata yachana wasita wiñachinapak ayllullaktaman kurkakuna. Rumicruz, ayllullaktapipash Tayta Nestor Sanungaka, paypak kikin wasipimi yachana wasita rurashpa Radio Fonics karu uyariwan killkata, killkanata yachachik karka. Kati watakunataka, kay ayllullaktallapitak kikin runakunallatakmi yachana wasitaka ukshawan, kaspikunawan rurarkakuna. Wawakuna tiyarichunpash, yayamamaku-

nallatakmi patakukunata, tiyarinakunata rurashpa kukkuna karka. Mama Maria Buñay nin, “yachay kallari pachaka wawakunataka maypi mana tiyachi tukurkanchikchu. Yura kaspi chawpishkallapimi tiyachirkanchik. Yachana wasita charina munayka imata mana mancharkanchikchu. Ima shinapash yachayta kallarkanchikllami” (13.03.12, riksichishka). Hatun Columbe ayllullaktapipash, runakunaka paykunapak ayllullaktata wiñachikushpaka, yachana wasipakrakmi allpata mashkashpa, tapialashpa, uksha, kaspi wasita shayachirkakuna. Tawka llaktakunapimi runakunaka kashna shinallatak yachana wasikunataka wiñachishkakuna. Ecuador mamallaktata pushakkunaka kunnankamallatakmi yachachikkunallata churanata yachankuna.

Waranka ishkun patsak sukta chunka watakunapakka, Riobamba kuchulla ayllullaktakunapika hatun mama llaktakunamanta tantariy (Naciones Unidas), Mision Andina tantanakuymi llankayta kallarkirka. Kay tantanakuypak yanapaywanmi, runakunaka sumak, sañuwan hatashka yachana wasikunata rurarkakuna (Prieto 2015), mikuna yakuta churarkakuna, ñankunata paskarkakuna, wiwata, murukunatapash allí tarpuyta, pukuchinata yachay kallarkirakuna. Moya ayllullaktamanta mama Maria Poma kashnami nin, “manarak Misión Andina shamukpika, uchilla uksha wasi ukullapimi, kari wamprakunalla killkanata yachakurkakuna. Misión Andina shamushpami hatun, sañu wasita shayachirka, warmi wawakunatapash yachana wasipi yachachun kayarka” (23.06.12, riksichishka). Ari, Misión Andina tantanakuypak yanapaywanmi, warmi wawakunaka yachana wasi ukukunapi yachayta kallarkirakuna, chashnami, warmikunapish yachana, kishpirina kashkata rikuchirkakuna.

RUNAKUNAPAK KISHPIRIY MASHKAYKUNAMANTA

Waranka iskun patsak, chusku chunka, waranka iskun patsak sukta chunka wataku napika Ecuador mamallaktapi, Chimborazo markapika runakunaka allpamanta, hacienda llaki kawsaymanta, mishukuna sarushka kawsaymantami llukshinapak tantarirkakuna, mushuk yuyaykunata hapi kallarikakuna (Bretón 2012).

Chay watakunaka ashalla runakunami allpata charirkakuna, hacienda ukupimi tawka runakuna kawsak karkakuna. Shinapash, tayta Ambrosio Lasso, mama Dolores Cacuango, tayta Manuel Agualsaca, Basilio Yasaca, comunista runakunawan tantarishpa allpakunamanta, kishpirimantapash llankarkakuna. Runakunapak tantarikunata rikushpa, runakuna rikcharikta rikushpami kati watakunataka Ecuador mamallaktapi reforma agraria kallarikta (1964). Chay reforma agraria rurariwanmi hacienda allpayukkunaka wasipunkukunata runakunaman kurka, allpakunatapash haturkakuna.

Hacienda allpakuna tukurikpika, runakunaka ayllullaktatami wiñachirkakuna, yachana wasukunatapashmi shayachirkakuna. Yachana wasikuna ayllullaktakunapi tiyarikpika, kari, warmi wawakunami yachayta kallarikakuna. Killkakunata hapishpa, runakunapak imalla kamachikuna tiyashkatasashmi riksirkakuna. Killkata yachashpaka mishuwanpash, runawanpash hawalla rimayta kallarikakuna. San Juan warmikuna imaka, ñawpa punchakuna muchiwani, paykunapak ñawita pakak kashka kashpash, ñawita rikuchishpa, uma hawamanmi muchikutaka churarkakuna. Otavalo, Saraguro, Cañar markakunapipash yachaykunawanka runa kashka, sumak kashkata rikushpami, kichwapi rimarkakuna, runa churanata kushikuywan churarkakuna. Saragurumanta, mama María Sarango, kashnami nin, “ñawpa punchakuna, manarak killkanata, killka katinata yachashpaka, runa kashkata “mana allichu” nishpami rimakkar-

kanchik. Cuenca hatun yachana wasiman rishpami, kichwa may sumak rimay kashkata riksirkani. Cuenca sumak llaktapika, chay llakta mishukunaka nik karka, “kichwapi rimay, kichwata yachachipay”. Chashnaka ñuka shunku, may hatunta kushikurka. Runa kana may sumak kashkata riksirkani” (20.02.14, riksichishka).

Wakin Pichincha, Cotopaxi, Cañar, Azuay ayllullaktakunapipash kichwapi yachanata mi munarkakuna. Ñawpa watakunapika, América Latina, ashtawaka Mexico mamallaktapi indigenismo yuyaykuna llukshikpika, “yachaytaka runakunata hatun mamallaktapi mishu runakunawan tantarichun yachichinami kankik” (Ovalle 1978:17) nikunami karka. Shinapish, wakin llaktakunapika, Laurita misionera warmikunaka, cartilla Incata hapishpami runakunaman killkanata, killka katinata yachachikkuna karka. Kay cartilla yachanaka kichwapi, mishu shimipipashmi killkashka karka. Laurita misionera warmikunaka, Colombia Medellín hatun llaktapi, Sumak Laura Montoya, runakunawan llankanapak wiñachishka tantanakuymi karka. Misionera warmikunapak yuyaymi karka, “runakunaman mana paykunapak kawsaymanta llukshichishpalla yachachina. Paykunapak kawsayllawantak yachak, kishpirishka llakta shina kawsana” (Cachimuel 2005:52). Chashnami runakunaka paykunapak kikin rimaypipash yachayta kallarikakuna. Laurita misionera panikunamantaka kunankamami Moya ayllullaktapika yuyarinkuna. Mama Isabel Sisa, kashnami nin, “ñawpa punchakuna kunnan Moya ayllullaktapi yachana wasi wiñari punchakunaka, Laurita misionera warmikunami wawakunaman killkanata, mishu shimipi rimanata, takinatapash yachachikkuna karka. Ashtawanka madre Coronita, Bernarda Ortiz warmita yuyarini. Paymi cartilla Incawan yachachik karka” (20.08.16, riksichishka). Ari, mama Corona, shuktak Laurita misionera warmikunapashmi Imbabura, Pichincha, Chimborazo, Saraguro, Latacunga, shuktak llaktakunapipash runakunaman yachachikkuna karka, shinallatak tantanaku ykuna tiyachunpash runakunata rikchachikkuna karka. Paykuna shinallatak, shuktak

yachachikkunapash, runakunata yachachirkakuna, tantachirkakunapashmi.

YACHACHIKUNAPAK LLANKAYKUNAMANTA

Ecuador, Chimborazo runakuna kishpiriy mashkay ñankunapika, yachachikkunami ashkata makita kurkakuna. Muyurku, Pesillo, La Chimba ayllullaktakunapika, kunan punchakunakamami Quitomanta, María Luisa Gómez de la Torre yachachikta yuyarinkuna. Pay mamami, chay ayllullaktakunapi, yachana wasikunata wiñachirka, killkanata, killka katinatapish yachachirka. Chashnallatak, mama Dolores Cacuangua tantanakyuna wiñachinapi, comunista tantanakyupi tantarishka mashikunawan tantachirka, runakunapak imalla kawsaypak mamallakta kachashka kamachikunata riksichirka. Runakuna kamukunata, killkana kamukunata, killkana kaspikunata mana charikipipash, mama Luisa yachachikmi, Quitupi paypak shuktak yachachik mashikunata yanapayta mañarka. Chashnami runa wawakunata yachachirka, rikchachirka.

Chimborazo ayllullaktakunapipash, chashnallatakmi tawka warmi, kari yachachikkunata runakunata yanaparkakuna. Wakin ayllullaktata pushak runakuna mana killkanata yachapika, yachachikkunami, mamallaktata kamakkunaman, kitita kamakkunaman, mañaykunata killkashpa churakkuna karka. Shinallatak yachachikkunami, runakunapak imalla kamachikuna tiyashkatapash rikuchik karkakuna. Maypika yachachikunami imashina runakuna tantarinata, makanakunata, kamachikkunawan rimanata yachachikkuna karka. Shinallatak llaktakunata pushakkuna Riobambaman shamukpipash, paykunapak wasikunapi chaskishpa yanapak karkakuna. Wakin yachachikkunaka killka kama-yukkunapakpash mashikuna karka. Shinaka paykunapak mashikunata allpa makanakyunapika runakunapak imapash allí kachun mañachun nikkuna karka.

Italia mamallaktamanta amawta Antonio Gramsci taytaka (1981), ima kishpirikuna tiyachun, llaktakuna sinchiyachun, mushuk

kawsay tiyachunka, tukuy chaykuna pak-tachun yachachik, yuyaysapa runakunami tiyana kan. Kay runakuna illakllaka imatapash mana ruray tukurincho, imapash mana hawalla rurarinkallachu. Ñuka yuyaypika, may ayllullaktakunapika yachachikunami Gramsci nishka shinaka, runakunata rikchachirka, tantachirka, yachachirkakunapash. Kati watakunataka, paykunallatakmi, mushuk pushakkunata, mushuk yuyaysapa warmikuna, runakunata rurarkakuna. Paykuna yachachishka warmikuna, runakunami ima pacha ishikay yachaykuna rikurikpika, yachachik tukurkakuna.

Yachachikkunaka wakinka Riobambamanta, shuktak kitikunamanta mishukunami karkakuna. Kay watakunapakka wakin wakcha mishukunami paykunapak wawakunata hatun yachana wasikunaman kachashka karka. Wakcha mishukunaka runakunapak ima shina llaki kawsay kashkata riksishpami, paykunapak wawakunaman, runakunata yanapana kashkata yachachirkakuna. San Juan uchillakitimanta, Tayta Tobías Ariaska kashna nin, “ñuka yayamamami yachachik kachun, yachana wasikunapi churawashka karka. Ñuka yayamapash wakchami karka. Mana pakta mikuyta chariranchikchu, mashkata, kutata katushpallami kawsarkan-chik. Chaymi ñukapash runakunawan kawsarkani, kuyarkani, maypika yanaparkani” (25.03.07, riksichishka). Ari, kay yachachik shinami, tawka yachachikkuna runakunawan kawsarkakuna, yanaparkakunapash.

Ñawpa puncha yachachikkunaka ayllullaktakunapimi kawsarkakuna. Chay pachakunapika tukuy punchami wawakunamanka yachachikkuna karka. Waranka iskun patsak, chunka sukta chusku watapi, awkakunapak tantanakuy Ecuador mamallaktata pushay kallarishpami, tukuy puncha yachanataka tukuchirka. Calpi, Moya ayllullaktapika, Hilda Mejía yachachiktami yuyarinkuna. Mama María Buñayka kashnami nin, “Hilda Mejía yachachikka kaypimi kawsak karka. Chay punchakunaka Riobambaman rinaka karumi karka. Mana kunan shina antawakunaka tiyarkachu. Domingo punchata shamushpaka, viernes chishitami villaman kutishpa rik karka. Kaypi tiyashpami, pushakkunata

yanaparka, Misión Andina tantanakuyma mañaykunata churarka. Chashnami kay llaktapika tawka llankaykunata rurarkanchik” (12.08.16, riksichishka). Nitiluisa ayllullaktapipish, uni watakunatami yaya Gerardo Romero yachachishpa kawsarka. Paytaka tukuy chay llaktapi kawsak runakunami riksirka. Paymi pushakkunata, runakunata killkanata yachachirka, kamakkunaman mañaykunata churarka. Chashnami yachana wasikuna shayarirka, pukllana pampakuna paskarirka, ñankuna tiyay kallirirka.

Tayta Carlos Loza yachachikpak yuyaypika, yachachikkunami runakunata rikchachirkakuna. Tayta Carlos nin, “ñuka uchilla kashpaka, Peltetekpi kawsakushpaka shuk yachachikta riksirkani, payka Rosa Carrillo shutimi karka. Riobambamanta karu ayllullakta kakkpimi, paypak kusaka domingo punchata sakik shamuk, kutin, viernes chishita pushak shamuk karka. Chay yachachikka runakunawan kawsak karka, llankak karka. Tayta José Félix Tixi, Peltetek runakunata pushakta allpamanta makanakuypi yanapak karka” (27.02.18, riksichishka). Kay yachachik shinallatakmi, shuktak yachachikunapish, kipu kamayukkunata riksichishpa, Ecuador Runakunapak Tantanakuy (Federación Ecuatoriana de Indios) mashikunawan tantachirkakuna, allpamanta makanakuypi yanaparkakuna.

TUKUCHINKAPAK

Runakunapak kishpiriy, tantariy, makanakuymanta rimak killkakunapika yachachikkunaka mana pakta rikurinkunachu (Guerrero 2010; Becker 2015). Shuktak runakuna, tantanakuykuna yanapashkaka rikurinmi (Bretón 2012), kutintak yachachikunamantakapi ima mana ninkunachu. Shinapash ñawpa tayta mamakunawan rimakpika, ashka yuyarikunami tiyan. Runakuna kishpirinata mashkay punchakunaka, tawka ayllullaktakunapimi yachachikunaka yanaparkakuna. Yachachikkunaka mana yachana wasillapichu kawsakkuna karka, ashtawanpash ayllullaktapi wawakunawan, warmikunawan, runakunawan, pushakkunawan wamkurishkakunami karka. Paykunawan purirkakuna, mikurkakuna, kawsarkakunapash. Ari, mishu shimita rimakkunami karka, shinapash runakunawan ashtawan wankurinkapakka, kichwa rimaytapashmi yachakkuna karka. Maypika mikuytapash, mana kikin yanushpallami runa mikuykunata mikukkuna karka. Runa warmikunamanpash, ima shina mishu mikunata yanunata, wawakunata wiñachina kashkatapashmi yachachikkuna karka. Wakin yachachikkunaka paykunallatak tayta, mama, hampik, yachachik, killkakkunapashmi karkakuna. Maykan mishu kamakkunata riksishkamanta, mishu shimita rikmak kashkamantaka, hawallami ima ruraykunatapash ayllullaktakunata yanapankapak mashkakkuna karka.

Yachachikkunapak yanapaywanmi, kati watakunataka runakunallamantatak kari, warmi yachachik, pushakpash tukurkakuna. Runakunaka, manchaywan mana yachasha nikushpapash, hatun yachana wasikunaman rikallarirkakuna. Katika, ishki shimi rimaypi yachana hatun tantaritamash wiñachishpami, ayllullaktakunapi wawakunata ishka rimaypi yachachi kallirirkakuna. Yachachikkunapak yanapaywanmi ayllullaktakunapash wiñarirka, runakunaka kishpiritapash ashtawan mashkarkakuna, paykunapak ayllullakta allí kashkatapash riksirkakuna.

Yachachikkunamanta yachaykuna ukupika ashka riksina, killkanami tiyan. Washami

mashkashpa, riksishpa, killkashpa katina kanchik. Kaypakka yuyakkunawan, ñawpa taytamamakunawanmi rimanakushpa, paykunapak yuyaykunata killkashpa katina kanchik. Hatun yachana wasikunapipash, ashtawan imashina yachachikkuna, yachaykuna kunankama purimushkata riksina kanchik.

KIMIRISHKA KAMUKUNA

- Adorno, R. (1988). El sujeto colonial y la construcción cultural de la alteridad. *Revista de la Crítica Literaria Latinoamericana*, 14 (28), 55-68.
- Bassols, N. (1978). El programa educativo de México. *México Indígena, INI 30 años después, revisión crítica* (pp. 49-52). México: Editorial libros de México.
- Becker, M. (2015). *¡Pachakutik!: movimientos indígenas, proyectos políticos y disputas electorales en el Ecuador*. Quito: FLACSO, Abya Yala.
- Bretón, V. (2012). *Toacazo en los Andes equinocciales tras la Reforma Agraria*. Quito, Ecuador: FLACSO, Abya Yala.
- Cachimuel, G. (2005). *Vuelta arriba acabamos la escuela, vuelta abajo no podemos. La comunidad educativa frente a EIB en Ecuador*. Quito, Ecuador: La Paz Plural Editores.
- Casagrande, J. y Piper, A. (1969). La transformación estructural de una parroquia rural en las tierras altas del Ecuador. *América Indígena*, XXIX (4), 1039-1064. Universidad de Illinois.
- De Santos, B. (2011). Epistemologías desde el sur. *Utopía y praxis Latinoamericana*, 16 (54), 17-39.
- Cordero, L. (1955). *Diccionario quichua-español*. Quito, Ecuador: Casa de la Cultura Ecuatoriana.
- Gramsci, A. (1981). *Los cuadernos de la cárcel*. México: Editorial Era S.A.
- Guamán, J. (2006). *FEINE, la organización de los indígenas evangélicos en Ecuador*. Quito: Universidad Andina Simón Bolívar, Abya Yala, Corporación Editora Nacional.
- Guerrero, A. (2010). *Administración de poblaciones, ventriloquía y transescritura*. Quito, Ecuador: FLACSO, IEP.
- Illicachi, J., Maldonado, C. & Jara, D. (2017). Chimborazo markapika católico protestante karikunami, paykuna ashtawan kashkata mira chinkuna. *Chakiñan*, 3.
- Lentz, C. (1986). De regidores y alcaldes a cabildos: cambios en la estructura socio-política de una comunidad indígena de Cajabamba, Chimborazo. *Ecuador Debate*, 12, 189-212.
- Lyons, B. (2016). *Sociedad, historia e interculturalidad en Chimborazo*. Quito, Ecuador: Abya Yala y Wayne State.
- Ovalle, I. (1978). Bases programáticas de la política indigenista. *México Indígena, INI 30 años después, revisión crítica* (9-21). México: Editorial libros de México.
- Pineda, R. (2012). El congreso indigenista de Páztcuaro,

- 1940, una nueva apertura en las políticas indigenista de las Américas. *Baukara 2, Bitácoras de antropología e historia de la antropología en América Latina*, 145, 10-28.
- Prieto, M. (2015). *Estado y colonialidad. Mujeres y familias quichuas de la sierra del Ecuador; 1925-1975*. Quito, Ecuador: FLACSO.
- Ricoeur, P. (2000). *La memoria, la historia y el olvido*. México: Fondo de Cultura Económica.
- Rodas, R. (2005) *Dolores Cacuango, gran líder del pueblo indio*. Quito: Banco Central del Ecuador.
- Tuaza, L. (2016). Runakunapak ñankuna paskay. *Chakiñan*, 1, 1-8.
- Tuaza, L. (2017). Estrategias de resistencia indígena en el contexto de la administración privada de poblaciones. V. Bretón y M.J. Vilalta (Eds.), *Poderes y personas, pasado y presente de la administración de poblaciones en América Latina (175-194)*. Barcelona, España: Icaria Editorial
- Tuaza, L. (2017). *La construcción de la comunidad desde los imaginarios indígenas*. Riobamba: UNACH.
- Walsh, C. (2007). ¿Son posibles unas ciencias sociales / culturales otras? Reflexiones en torno a las epistemologías decoloniales. *Nómadas*, 26, 102-113.
- Yépez, P. (2014). Tradiciones indígenas en el mundo moderno y su incidencia en la educación intercultural. *Sophia, colección de la filosofía de la educación*, 18, 231-251.

